
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №2
s. 81-105
doi: 10.36121/agil.21.2024.2.081

Andrzej Gil
ORCID: 0000-0002-6415-8339
(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

Cerkiew unicka w Królestwie Polskim i Kościół luterański w inflanckich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w polityce Aleksandra II: próba porównania

Streszczenie: Niniejszy artykuł stanowi próbę porównania polityki cara Aleksandra II wobec dwóch wspólnot wyznaniowych w imperium rosyjskim: Cerkwi unickiej w Królestwie polskim i Kościoła luterańskiego w trzech inflanckich guberniach Cesarstwa. Najpierw opisana została sytuacja unickiej diecezji chełmskiej w czasach Aleksandra II (w kontekście historycznym) aż do jej likwidacji w 1875 roku. Następnie przybliżono sytuację Kościoła luterańskiego w analogicznym okresie i kontekście. Okazało się, że – mimo iż obie wspólnoty przeżywały różne procesy i zjawiska – to ostatecznie efekt okazał się ten sam: osłabianie roli tradycyjnych tożsamości narodowych i konfesyjnych na rzecz narodowego poczucia rosyjskiego i całkowitej afirmacji prawosławia.

Słowa kluczowe: Aleksander II, Cerkiew unicka, Kościół luterański, Królestwo Polskie, inflanckie gubernie Rosji

The Uniate Church in the Kingdom of Poland and the Lutheran Church in the Livonian governorates of the Russian Empire in the policy of Alexander II: an attempt at comparison

Annotation: This article is an attempt to compare the policy of Tsar Alexander II towards two religious communities in the Russian Empire: the Uniate Church in the Kingdom of Poland and the Lutheran Church in the three Livonian provinces of the Empire. First, the situation of the Uniate diocese of Chełm in the times of Alexander II (in the historical context) until its liquidation in 1875 was described. Then, the situation of the Lutheran Church in a similar period and context was presented. It turned out that, although both communities experienced different processes and phenomena, the final effect was the same: weakening the role of traditional national and confessional identities in favor of the national Russian feeling and the complete affirmation of Orthodoxy.

Keywords: Alexander II, Uniate Church, Lutheran Church, Kingdom of Poland, Livonian Governorates of Russia

Wstęp

Aleksander II zapisał się w pamięci potomnych jako car-wyzwoliciel, firmujący swym autorytetem szereg wewnętrznych reform, zwianych „wielkimi” – włościąńskiej, ziemskiej, samorządowej, sądowej, finansowej i wojskowej. Po koszarze wojny krymskiej dążył do uczynienia z Rosji państwa nowoczesnego, zdolnego do konkurencji z ówczesnymi potęgami gospodarczymi i militarnymi Europy i świata. Wyzwolił spod tureckiego panowania Bułgarię, dając w ten sposób nadzieję innym narodom bałkańskim na uzyskanie niepodległości. Rozszerzył wydatnie rosyjskie granice, zajmując wielkie połacie Azji Środkowej i Dalekiego Wschodu (choć jednocześnie sprzedał Alaskę Amerykanom w 1867 roku); podbił Północny Kaukaz, uśmierzył polskie powstanie 1863 roku; dyktował swoje warunki wielkim mocarstwom, czyniąc z Rosji potęgę niemal globalną. Jednocześnie nie doczekał się wdzięczności wszystkich swoich rodaków – zmarł w wyniku zamachu zorganizowanego przez członków Narodnej Woli 13 marca 1881 roku.

Wobec Polaków i Królestwa Polskiego czynił w początkach swego panowania szereg dających pewną nadzieję na stworzenie przestrzeni wzajemnego zrozumienia i minimalnych swobód narodowych. Po swojej koronacji udzielił amnestii przebywającym na emigracji przeciwnikom reżimu Mikołaja I oraz zesłańcom na Syberię. Przywrócił pewne prawa (choć marginalne i w skromnym wymiarze – bez narodowej armii i parlamentu) obowiązujące w Królestwie po 1815 roku. Pozwolił także na obsadzenie wakujących stolic biskupich przez hierarchów katolickich, a także na powstanie w Warszawie Akademii Medyko-Chirurgicznej jako namiastki polskiej oświaty wyższej. Wreszcie zezwolił na utworzenie posiadającego pewną autonomię wewnętrzną i zarządzanego przez hrabiego Andrzeja Zamoyskiego Towarzystwa Rolniczego¹. Jednocześnie jednak w czasie swojej wizyty w Warszawie w maju 1856 roku jasno wyraził swą dezaprobatę dla jakichkolwiek irredentystycznych dążeń polskich wypowiadając słynne słowa „point de rêveries, messieurs!”². Atmosfera pewnej odwilży między władzą a polskim społeczeństwem w Królestwie Polskim ulegała stopniowej komplikacji i w 1861 roku była na tyle zaogniona, że car wrócił w stare, ojcowe koleiny polityczne³. Powstanie styczniowe stało się pretekstem do rozwinięcia polityki siły, prowadzonej w imię rusyfikacji i sprawosławienia ziem polskich⁴. Jak pisał biograf cara „Stosunki między Rosjanami i Polakami są wielce charakterystyczne w sensie niewykonalności ideałów panslawizmu: katolicka, umocowana w tradycji Zachodu Polska, nigdy nie będzie w stanie porozumieć się z wychowaną na bizantyńskim prawosławiu i absolutyzmie

¹ В. Николаев, Александр Второй – человек на престоле. Историческая биография, Мюнхен 1986, s. 331-332.

² S. S. Montefiore, *Romanowowie 1613-1918*, przeł. T. Fiedorek, W. Jeżewski, Warszawa 2022, s. 543. Co ciekawe, Aleksander II był ostatnim carem Rosji, który znał język polski w takim stopniu, że potrafił w nim rozmawiać, czego dał wyraz podczas uroczystości koronacyjnych swego ojca Mikołaja I w Warszawie w 1829 roku, konwersując swobodnie z wieloma napotkanymi Polakami. С. С. Татищевъ, *Императоръ Александръ II. Его жизнь и царствование*, т. 1, С.-Петербургъ 1903, s. 41-43.

³ Б. В. Носов, *Накануне Январского восстания (1856-1862 гг.), Меж двух восстаний. Королевство Польское и Россия в 30.-50.-е годы XIX в.*, ред. С. М. Фалькович, Москва 2016, s. 655-734.

⁴ Л. Ляшенко, *Александр II, или история трех одиночеств*, Москва 2002, s. 272-275.

Rosji. To narzucone siłą obu narodom współzycie nie mogło zrealizować się w przeszłości, za carów, i nie może zostać zrealizowane obecnie. W ten sposób można wyjaśnić polskie powstanie przeciwko odnoszącemu się wielkodusznie do Polaków Aleksandrowi, gotowemu wszystko zapomnieć, i wszystko przebaczyć, ale nie mogącemu zburzyć wielowiekowej ściany obcości między obydwoma narodami [tłumaczenie własne]⁵.

Złożone były także relacje Aleksandra II w nadbałtyckimi Niemcami, będącymi od półtora wieku elitą imperium, służącymi mu wiernie i z oddaniem, ale jednocześnie mającymi własne wyobrażenie o swojej roli i pozycji w państwie. Aczkolwiek car postrzegał swoich niemieckich poddanych z inflanckich guberni Rosji bardzo pozytywnie, doceniając ich oddanie i przede wszystkim kompetencje, to jednak nie ominęły owych „Ostziejców” prawosławno-wielkoruskie trendy ogarniające coraz większe rzesze rosyjskie (w sensie etnicznym) elity lat 70. i 80. XIX wieku. Panowanie Aleksandra II było wstępem do działań, jakie przedsięwziął w imię narodu wielkoruskiego jego następcą⁶.

Baczny obserwator swoich czasów, redaktor poznańskiego „Tygodnika Katolickiego” pisał: „Aleksander II poszedł jeszcze dalej. Wywołał powstanie, drażniąc naród udzieleniem jednego dnia koncesyj, które nazajutrz cofano, zaprowadzając instytucje, z których korzystać nie było wolno, wzbudzając nadzieje, których nigdy spełnić nie miano, głaszcząc raz a odpychając drugi – słowem używa wszystkich środków, by naród do rozpaczliwej walki zmusić. Po upadku tego powstania narodowość, sumienie i własność Polaków skazano na ztratę. W tym dziele zatracenia szczególnie zwrócono się przeciwko Kościołowi katolickiemu. Reprezentant carski w Rzymie nazywał katolicyzm ustawiczną rewolucją. Naturalny tego wynik, że przyczyną rewolucyj, t. j. Kościół katolicki w Polsce trzeba znieść, jeżeli się ma porządek w nieszczęśliwym tym kraju na stałych podwalinach przywrócić. Allokucya położenia ani nie otworzyła, ani nie zmieniła, zmusiła tylko carat do zrzucenia maski i odsłonięcia zasłony, jaką pokrywał gospodarowanie swoje w Polsce. Jaką drogą teraz Rosyja pójdzie w sprawie Kościoła katolickiego, i to odgadnąć nie trudno. Tam gdzie polityka od wieków rozwija się tradycją, łatwo z przeszłości można z całą pewnością stawiać wnioski odnośnie do przyszłości. Z początku utworzą jakiś synod przeważnie z katolików złożony, potem kolejno wprowadzać będą do niego coraz więcej schizmatyków dla oznaczenia niby stosunków prawnych Kościoła do państwa, następnie prawosławie i Kościół łaciński pod wspólną dadzą zarząd, aż na koniec car ogłosi, że jeden jest Bóg, jedna wiara i jeden car, a ktoby śmiał w to powątpiewać, spotka się z Sybirem lub knutem”⁷. Były to prorocze słowa, zrealizowane kilka lat później na terenie unickiej diecezji chełmskiej, a w analogiczny sposób i na obszarze inflanckich guberni imperium, z tym, że obiektem oddziaływania był tamtejszy Kościół luterański.

⁵ В. Николаев, *Александр Второй*, s. 333.

⁶ Ф. И. Мелентьев, *Поляки и остзейские немцы в восприятии старших сыновей Александра II, в: Под скипетром Романовых. К 300-летию провозглашения России Империей: материалы международной научно-практической конференции (г. Калининград, 4 июня 2021 г.; г. Пермь, 14-15 июня 2021 г.; г. Казань, 22 июля 2021 г.)*, ред. А. В. Громова, С. В. Неганов, Пермь 2022, s. 247-255; С. Сергеев, «Хозяева» против «наемников». Русско-немецкое противостояние в императорской России, „Вопросы национализма”, 2010, № 3, s. 38-78.

⁷ „Tygodnik Katolicki”, 1 lutego 1867, nr 5, s. 57.

Nie jest przypadkiem, że w historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej okresu synodalnego i patriarchalnego autorstwa jednego z najbardziej prominentnych moskiewskich cerkiewnych historyków, protojereja Władysława Cypina, narracja o zniszczeniu unii i wprowadzeniu ortodoksji w „odwiecznie rosyjskiej Chełmszczyźnie” w 1875 roku sąsiaduje z opowieścią o porzucaniu luteranizmu i przechodzeniu na prawosławie miejscowych łotewskich i estońskich chłopów, dla których religia ta miała stać się z wolna wyznaniem podstawowym⁸. Dlatego też zasadnym wydaje się spojrzenie na sytuację obu Kościołów – unickiego i luterkańskiego, w czasach Aleksandra II, by dostrzec to, co jest wspólne oraz to, co jest zasadniczo różne.

1. Chełmska diecezja unicka w czasach Aleksandra I i Mikołaja I

Decyzja kongresu wiedeńskiego, na mocy której z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono autonomiczne Królestwo Polskie (faktycznie będące częścią Cesarstwa Rosyjskiego), dla unickiej diecezji chełmskiej niosła ze sobą zapowiedź całej gamy problemów uderzających w bardzo bliskiej perspektywie w podstawy jej egzystencji. Rządzący diecezją od 1810 roku biskup Ferdynand Ciechanowski mógł spodziewać się co najmniej niechętniej postawy nowych władz wobec swego obrządku. Zasady ustrojowe Królestwa Polskiego jedynie odsuwały niebezpieczeństwo upadku unii, ale nie były zdolne jemu zapobiec⁹.

Rządy Aleksandra I początkowo jednak przyniosły pewne złagodzenie wrogiej dotychczas polityki caratu względem Kościoła unickiego. Konstytucja Królestwa Polskiego gwarantowała religii katolickiej prawne uprzywilejowanie¹⁰. Sprawami Kościoła unickiego zajmować się miała Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, do której kompetencji należało współdecydowanie o obsadzie wakujących godności duchownych oraz zakresu pracy sądów duchownych. Rząd kontrolował także kontakty diecezji chełmskiej z Rzymem, a także każdorazowo wyrażał swą zgodę na ogłaszanie w diecezji bulli papieskich oraz zabraniał bez swego zezwolenia erygowania, zmiany granic i łączenia parafii¹¹.

Biskup Ciechanowski wszczął starania o stworzenie trwałych podwalin działalności diecezji. Dnia 4 lutego 1819 roku Aleksander I powołał na urząd sufragana diecezji chełmskiej dotychczasowego rektora miejscowego seminarium, bazylianina Wincentego Siedleckiego¹². W końcu 1819 roku odnowiono konsystorz diecezjalny, w którym zasiadali obaj hierarchowie, oficjał, dwóch asesorów i pisarz. W 1824 roku została z kolei utworzona chełmska kapituła katedralna jako organ doradczy biskupa¹³.

⁸ Протоерей В. Ципин, *Империя Русской православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005)*, Москва 2010, s. 182-185.

⁹ W. Kołbuk, *Polityka ekspansji rosyjskiej Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasy Nowożytnie”, 1999, t. 7, s. 57-74.

¹⁰ *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego*, w: *Dziennik Praw*, t. 1, Warszawa 1816, art. 13, s. 8, art. 14, s. 10.

¹¹ A. Korobowicz, *Stosunek władz świeckich do obrządku greckokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego (1815-1875)*, „Annales UMCS”, sectio F, 1995, nr 20, s. 149-150.

¹² J. Kania, *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993, s. 96.

¹³ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 2, 1700-1953, Romae 1954, nr 887, s. 343-344, Rzym 27 sierpnia 1824; *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, collegit P.

Diecezja chełmska rozciągała się stosunkowo wąskim pasem we wschodniej części Królestwa. Składała się z dwóch części: większej, historycznej wraz z niedawnymi nabytkami z diecezji brzeskiej i przemyskiej, leżącej na terenie na zachód od Bugu (województwa lubelskie i podlaskie) i mniejszej (będącej spuścizną po diecezji supraskiej) położonej w województwie augustowskim (północno-wschodni kraniec Królestwa). W jej skład wchodziło początkowo 20 dekanatów oraz surogacja tykocińska. Razem liczyły one 285 parafii (w tym w Warszawie – bazylińska – i w Krakowie)¹⁴. Oprócz tego było jeszcze 83 cerkwie filialne, będące w znacznej mierze dziedzictwem austriackiej akcji regulowania sieci parafialnej¹⁵. W roku 1816 w diecezji było ogółem 293 kapłanów świeckich (w tym 236 parochów, 32 administratorów i 25 wikarych) oraz 35 bazylianów (w tym 31 kapłanów, 2 kleryków, 1 laik i 1 nowicjusz)¹⁶.

W diecezji chełmskiej (w nomenklaturze zakonnej: prowincja Narodzenia Panny Maryi) bazylianie posiadali pięć klasztorów w następujących miejscowościach: Biała, Chełm, Lublin, Warszawa i Zamość¹⁷. Z racji na restrykcyjne przepisy dotyczące przyjmowania nowicjuszy w latach 20. XIX wieku zauważalny był powolny spadek ich liczby¹⁸.

Biskup Ferdynand Ciechanowski zmarł w Chełmie dnia 7 kwietnia 1828 roku. Dnia 10 grudnia 1828 roku car Mikołaj I mianował biskupem chełmskim dotychczasowego oficjała generalnego i byłego prowincjała, o. Filipa Felicjana Szumborskiego. Jednakże monarcha zwlekał z pozwoleniem na jego wyświęcenie aż do wyłączenia diecezji chełmskiej z granic metropolii halickiej i poddania go pod bezpośrednie rządy Stolicy Apostolskiej, co nastąpiło na mocy papieskiego breve „Novimus ex litteris” z 3 lutego 1830 roku¹⁹. Szumborski został wyświęcony kilka miesięcy później, 16 maja, w katedrze chełmskiej²⁰.

Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 5, 1769-1862, Romae 1955, nr 1416, s. 217-230; *Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes*, collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 7, 1790-1862, Romae 1957, nr 3240, s. 165-168; A. Korobowicz, *Konsystorz generalny chełmskiej diecezji greckounickiej w Królestwie Polskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 2000, t. 5, s. 180-182.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grekokatolicki, sygn. 604, k. 51-82.

¹⁵ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 128.

¹⁶ A. Korobowicz, *Kler greckounicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „Rocznik Lubelski”, t. 9, Lublin 1966, s. 243.

¹⁷ І. Патрило, *Холмська провінція Різдва Матері Божої (1810-1864)*, [w]: *Нарис історії Василянського Чина Святого Йосафата*, Рим 1992, s. 289-290; W. Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 1983, t. 31, z. 2, s. 176, 182.

¹⁸ І. Патрило, *Холмська*, s. 284.

¹⁹ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmenseni*, Leopoli 1862, s. 837-841; *Monumenta Ucrainae Historica*, зібрав митр. А. Шептицький, видав митр. Йосиф, vol. 8, 1809-1839, Romae 1968, nr 67, s. 201-202; *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, vol. 2, nr 890, s. 350. Kilka dni wcześniej papież Pius VIII przeznaczył Szumborskiego na biskupstwo chełmskie: tamże, nr 889, s. 349, 29 stycznia 1830.

²⁰ J. Lewandowski, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996, s. 48-49; P. K. Ślaza, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851), grekokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014, s. 104-109. Z tej okazji biskup Szumborski sporządził wyznaczenie wiary w języku ruskim, przekazane później do Rzymu. *Monumenta Ucrainae Historica*, vol. 8, nr 66, s. 191-200 (Chełm, 16 maja 1830).

Wybuch powstania listopadowego nie wywołał większego rezonansu wśród unitów Królestwa²¹. Niewielką aktywność polityczną przejawiali tylko bazylianie²². Sam biskup Szumborski jako senator nie zaangażował się w prace Sejmu powstańczego, biorąc udział tylko w jednym posiedzeniu. Mimo wstrzemięźliwego stosunku do powstania represje rosyjskie dotknęły i unitów chełmskich jako obywateli Królestwa.

Równoległe władze doprowadziły do powołania w Królestwie struktur Cerkwi prawosławnej. W 1834 roku zaczął funkcjonować wikariat warszawski diecezji wołyńskiej z biskupem Antonim na czele²³, a kilka lat później (1843) powstało biskupstwo warszawsko-nowogeorgijewskie (modlińskie), obejmujące swą jurysdykcją m.in. Królestwo Polskie²⁴. Sama unicka diecezja chełmska według relacji o jej stanie złożonej przez biskupa Szumborskiego do Rzymu w 1836 roku liczyła w tym czasie 285 parafii, 81 filii, 25 kaplic i 5 monasterów²⁵.

Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych pismem z 11 kwietnia 1836 roku nakazała biskupowi Szumborskiemu, by „przywrócony został pierwotny porządek, tak pod względem ceremonii kościelnych, jako też wewnętrznego urządzenie świątyń na sposób cerkwi wschodnich w całej diecezji, poczynając od cerkwi katedralnej”²⁶. Biskup żądania te odrzucił, ale nie zakończyło to całej sprawy²⁷.

W lutym 1839 roku władze na tzw. synodzie w Połocku zlikwidowały Cerkiew unicką w Cesarstwie, włączając jej kler i wiernych do Cerkwi prawosławnej²⁸. Diecezja chełmska pozostała jedynym spadkobiercą tradycji katolicyzmu wschodniego na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej pod zborem rosyjskim. Już w maju 1840 roku Mikołaj I nakazał władcy Szumborskiemu wyjazd do Petersburga, by ten mógł naocznie „przyrzeć się czystym i nieskażonym łacinizmem obrzędom Kościoła Wschodniego”²⁹. Chełmski hierarcha przebywał w stolicy imperium pięć miesięcy (4

²¹ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych*, w: *Chrześcijański wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 21-23; J. Skarbak, *Udział duchowieństwa województwa lubelskiego w powstaniu listopadowym*, „Roczniki Humanistyczne”, 1969, t. 17, z. 2, s. 93; J. Ziótek, *Kościół greckokatolicki w powstaniach narodowych*, „Rocznik Białskopodlaski”, 2000-2001, t. 8-9, s. 177-186.

²² W. Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „Roczniki Humanistyczne”, 1983, t. 31, z. 2, s. 180.

²³ B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, w: *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej. Materiały Międzynarodowego Kongresu. Lublin, 24-26 września 2002 r.*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 280-284.

²⁴ П. Карашевич, *Очеркъ истории православної церкви на Волыни*, Санктпетербургъ 1855, s. 154. W latach 1840-1842 na prawosławie przeszło kilka parafii unickich położonych na pograniczu z Galicją, co dawało nadzieję władzom na dalsze postępy w tej materii. A. Kołbuk, W. Kołbuk, *Próba przejścia przez prawosławie parafii unickich w Kongresówce w latach 1840-1842*, „Studia Archiwalne”, 2010, vol. 3, s. 25-47.

²⁵ *Monumenta Ucrainae Historica*, vol. 8, nr 70, s. 206, 14 listopada 1836.

²⁶ A. Kossowski, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851) biskup chełmski unicki*, Lublin 1937, s. 6.

²⁷ E. Likowski, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku*, cz. 2, Warszawa 1906, s. 140 i nn.; P. K. Ślaza, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851)*, s. 157-161.

²⁸ W. Lencyk, *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I*, Romae-New York 1966, s. 103-118.

²⁹ W. Kołbuk, *Kwestia chełmska 1839-1918. Między religią a polityką*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 1999, Studia Religiologica, z. 32, s. 139. Papież Grzegorz XVI w specjalnym liście do

sierpnia 1840 – 4 stycznia 1841). Nie wyraził jednak zgody na przejście na prawosławie, chociaż, jak się wydaje, poczynił pewne zobowiązania na rzecz idących w tym kierunku zmian w obrządku unickim³⁰. Po powrocie do diecezji wydał list pasterski, w którym nakazywał wprowadzenie pewnych modyfikacji w liturgii i innych nabożeństwach, które interpretowano jako prawosławne. Jednakże na skutek sprzeciwu wiernych i duchowieństwa oraz interwencji papieża Grzegorza XVI biskup zalecenia swe listem pasterskim z marca 1844 roku odwołał³¹.

Ze względu na zły stan zdrowia biskup Szumborski wystąpił do władz o mianowanie po śmierci w 1840 roku biskupa Wincentego Siedleckiego ks. Jana Teraszkiewicza na stanowisko sufragana diecezji chełmskiej. Dnia 3 września 1841 roku Teraszkiewicz nominację otrzymał, a 21 maja z 1842 roku został wyświęcony (z tytułem „bełskiego”) na sufragana (zachował funkcję rektora seminarium duchownego)³².

W praktyce biskup Szumborski realnie nie sprawował swego urzędu. Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych zakazała mu wysyłania listów pasterskich do kleru diecezji pod groźbą wstrzymania wypłacania pensji, a w perspektywie zesłania. Władze zdeorganizowały kapitułę poprzez spadek liczby jej członków i zawężenie możliwości działania, wpływały także na formację religijną przyszłych kapłanów diecezji poprzez wyrugowanie z seminarium wszelkich wpływów łańskich (przekładowo zabroniono naboru kandydatów pochodzących z tego obrządku). Działania te doprowadziły do podziału duchowieństwa unickiego diecezji chełmskiej na tych, którzy trwali przy dawnej tradycji oraz tych, którzy upatrywali swej przyszłości we współpracy z rządem, nawet za cenę porzucenia unii.

Podlegający ciągłym szykanom władcyka Szumborski zmarł 7 stycznia 1851 roku. Już 15 stycznia kapituła zatwierdziła dotychczasowego sufragana ks. Jana Teraszkiewicza jako administratora diecezji. Pełnił on tę funkcję aż do swej śmierci (1 marca 1863), nigdy nie otrzymując stanowiska jej ordynariusza³³. Równoległe upadł autorytet kapituły i konsystorza. Uwidaczniał się ogólny kryzys struktur diecezji. Następował ciągły spadek liczby parafii i kleru diecezjalnego, marginalizowani byli w znacznym stopniu bazylianie. Osłabiała to w sposób wyraźny pozycję diecezji względem władzy świeckiej. Mimo wzrostu liczby ludności unickiej (w 1851 roku – 234346 osób) jej udział procentowy w ogólnej populacji Królestwa Polskiego nie-

---

Szumborskiego zalecał, by ten wytrwał w wierności wierze katolickiej. *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, vol. 2, nr 902, s. 360-364.

³⁰ *Dziennik podróży do Petersburga Filipa Szumborskiego biskupa chełmskiego z roku 1840*, wyd. ks. A. Petrani, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1966, t. 13, s. 269-299.

³¹ A. Kossowski, *Filip Felicjan Szumborski*, s. 13; W. Kołbuk, *Unia kościelna w Królestwie Polskim w XIX w.*, w: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, s. 137; P. K. Ślaza, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851)*, s. 375-381.

³² *Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes*, vol. 7, nr 3291, s. 211-212.

³³ Biskup zmarł 1 marca 1863 r., zaś 16 marca tegoż roku papież Pius IX, nie wiedząc o jego śmierci, zezwolił na objęcie przez Teraszkiewicza stolicy biskupiej oraz mianował ks. Jana Kalińskiego, dotychczasowego parocha w Konstantynowie, na jego sufragana-koadiutora z prawem następstwa. J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 75.

ustannie spadał³⁴. Diecezja chełmska u progu nowego panowania znalazła się w niezmiernie trudnej sytuacji.

2. Diecezja chełmska w czasach Aleksandra II

Aleksander II początkowo prowadził w kwestii unickiej politykę nieco łagodniejszą, niż jego poprzednik na tronie. W jej ramach przywrócił ukazem z dnia 14 marca 1861 roku jako organ nadzorujący sprawy wyznaniowe Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jednakże konsekwencją tej decyzji był kolejny w tej sprawie ukaz carski, oddzielający formalnie obrządek unicki od łacińskiego i tworzący administracyjnie odrębne „wyznanie greckounickie”³⁵.

W okresie przedpowstaniowym nastąpiło zintensyfikowanie działań na rzecz utrzymania historycznych tradycji Kościoła unickiego. Przez diecezję przeszła fala manifestacji, nabożeństw i procesji, mających ukazać łączność unitów z Kościołem polskim i powszechnym. Większość tych aktów solidaryzmu odbyło się na Podlasiu, południowa część diecezji zachowywała w tej sprawie większą bierność. Pewien procent kapłanów i ludności unickiej wziął (czynny lub bierny) udział w powstaniu styczniowym, chociaż istniały też wśród unitów środowiska wrogie akcji powstańczej³⁶.

Po śmierci biskupa Jana Teraszkiewicza jego obowiązki przejął ks. Jan Kaliński, proboszcz konstantynowski i dziekan łosicki, dotychczasowy sufragan z prawem następstwa. Car Aleksander II wydał mu nominację 21 kwietnia 1863 roku, ale Kaliński objął rządy w diecezji dopiero 4 sierpnia. W międzyczasie sprawami diecezji kierował ks. Stefan Szokalski, w którym pewna część kleru upatrywała najlepszego kandydata na biskupa³⁷. Ks. Kaliński miał w chwili nominacji 64 lata, ponadto otoczony był liczną rodziną (trzydzieścioro dzieci), co w opinii wielu kapłanów było przeszkodą we właściwym pełnieniu posługi biskupiej. Jednakże wobec jego akceptacji przez władze opozycja przeciw Kalińskiemu szybko wygasła.

Biskup-nominat znalazł się w niezwykle trudnej sytuacji. Z jednej strony poddany był ciągłym naciskom stojącego na czele Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych księcia Władimira Aleksandrowicza Czerkasskiego, nieprzejednanego wroga polskości, z drugiej zaś musiał cierpieć obok siebie obecność „prorządowej kreatury”, pochodzącego z Łęcznej kanonika chełmskiego ks. Józefa Wójcickiego. Biskup Kaliński przyjął taktykę stopniowych działań na rzecz eliminacji z decyzyjnego kręgu diecezji ludzi zbyt otwarcie popierających oficjalny kurs władz. Z tego powodu jego i tak mocno ograniczone przez fakt braku oficjalnych święceń

³⁴ W. Kolbuk, *Duchowieństwo*, s. 24; tenże, *Kościół*, s. 141.

³⁵ J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 80; S. Wiech, *Walka o dusze czy narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Nasza Przeszłość”, 1999, t. 92, s. 271-276. Zob. także A. Korobowicz, *Zmiany w stanowisku prawnym obrządku greckounickiego w czasie tzw. reform Wielopolskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1965, 17, s. 197-209.

³⁶ A. Korobowicz, *Kler greckounicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „Rocznik Lubelski”, 1966, t. 9, s. 259-261; W. Kolbuk, *Duchowieństwo*, s. 24-29.

³⁷ E. Niebelski, *Ksiądz Jan Kaliński – ostatni obrońca Unii na stolicy biskupiej chełmskiej*, „Rocznik Chełmski”, 1995, t. 1, s. 66.

biskupich prerogatywy zostały w praktyce zawieszane. Faktycznie po powstaniu styczniowym sprawami diecezji kierował rząd i konsystorz złożony w pewnej części z ludzi w pełni dyspozycyjnych względem władz³⁸.

Okres popowstaniowy stał się dla diecezji chełmskiej czasem ogromnej próby. Wraz z całym społeczeństwem Królestwa Polskiego unicy cierpieli w wyniku działań carskiej administracji³⁹. Biskup Kaliński nie poddawał się dyktatowi dlatego też, jako nie rokujący nadziei na podjęcie współpracy, został we wrześniu 1866 roku zesłany do Wiatki, gdzie wkrótce zmarł. Władzę w diecezji formalnie sprawował konsystorz diecezjalny (tzw. nadzór konsystorski), jednakże faktycznie zarządzał nią przewodniczący konsystorza (z tytułem oficjała), wspomniany wcześniej Józef Wójcicki, znany z wyjątkowego serwilizmu wobec władzy. Zakazał on używania w cerkwiach języka polskiego, odprawiania godzinek, różańca i gorzkich żali. Poleciał usunięcie organów, ławek, konfesjonałów, monstrancji i dzwonek. Zabronił kontaktów z kapłanami łacińskimi i odprawiania nabożeństw w kościołach rzymskokatolickich⁴⁰. By wymóc przestrzeganie tych zarządzeń Wójcickiego władze rosyjskie dokonały pierwszych aresztowań i uwięzień kapłanów unickich, m.in. proboszczów z Drelowa i Parczewa. Nie oznaczało to, że inni członkowie konsystorza całkowicie popierali działania Wójcickiego. Na własną prośbę ustąpił z niego ks. Longin Ulanicki, zaś dwaj inni księża – członek konsystorza Michał Harasowski i jego sekretarz Emilian Pocię – mieli zostać aresztowani (ostatecznie los ten spotkał tylko ks. Harasowskiego)⁴¹.

Zesłanie biskupa Kalińskiego stało się zacznym buntu wśród kleru unickiego. Z inicjatywy zięcia zesłanego władzy, ks. Mikołaja Kalinowskiego, w parafii Hrud 18 października 1866 roku odbył się zjazd kapłanów z dekanatu bialskiego. Zebrani uchwalili i podpisali adres do namiestnika Królestwa Teodora Berga, w którym pro-

³⁸ J. Lewandowski, *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1875*, „Annales UMCS”, sectio F, 1966, vol. 21, z. 9, s. 222-223; P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm (Liquidazione ed incorporazione alla Chiesa russo-ortodossa)*, Romae 1975 [= „Analecta OSBM”, Series II, Sectio I, vol. 34], s. 47-48.

³⁹ А. К. Тихонов, *Изменение государственной политики Российской империи в отношении католиков в связи с восстанием 1863-1864 гг.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2014, t. 10, s. 317-329. Warto wspomnieć iż to właśnie w tym czasie pojawiły się pierwsze pomysły wydzielenia z guberni lubelskiej i siedleckiej terenów unickich i utworzenia guberni chełmskiej, kontynuowane już po likwidacji Cerkwi unickiej i ostatecznie zrealizowane w 1912 roku. Jak pisał kazański historyk Rustem Cyjunczuk: „Rosyjska Cerkiew Prawosławna i rosyjska władza postrzegały Cerkiew unicką jako pas transmisyjny dla zachodnich, katolickich wpływów, jako formę „opłaczenia” Ukraińców i Białorusinów. Pomysł utworzenia nowej guberni związany był z planem ostatecznej likwidacji Cerkwi grekokatolickiej, która była zniesiona w Kraju Zachodnim jeszcze w 1839 roku, a w Królestwie Polskim w 1875 roku [tłumaczenie własne]”. Р. А. Циунчук, *Холмский вопрос в Государственной думе: католики – православные – униаты / поляки – русские – малороссы?*, в: *Таврические чтения 2013. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция*, ч. 1, Санкт-Петербург 2014, s. 190. Zob. także: Е. С. Борзова, *История образования холмской губернии*, „Славяноведение”, 2014, № 5, s. 75-81; И. И. Верняев, *Решение холмского вопроса: дискурсивные практики в российской империи начала XX в.*, „Русин”, 2018, т. 53, вып. 3, s. 101-102.

⁴⁰ P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm*, s. 52-53; H. Dylągowa, *Likwidacja Unii w Królestwie Polskim w świetle archiwaliów watykańskich*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1991, t. 34, nr 1-2, s. 16.

⁴¹ *Lista duchowieństwa diecezji chełmskiej obrządku greko-unickiego za rok 1863*, Warszawa 1864, s. 1; A. Korobowicz, *Konsystorz generalny*, s. 184.

sili o wyznaczenie nowego, zgodnego z kanonami Kościoła Katolickiego, chełmskiego konsystorza. Inicjatywa ta spotkała się ze stanowczą kontrakcją władzy i zintensyfikowaniem represji wobec ludności unickiej⁴².

Lata popowstaniowe zaznaczyły się w dziejach diecezji szeregami zmian burzących dotychczasowy historycznie ukształtowany porządek. Decyzją namiestnika Berga z dnia 28 listopada 1864 roku zniesiono monaster bazylikański w Białej (przechowywano w nim relikwie bł. Jozafata Kuncewicza), Chełmie, Lublinie i Zamościu, jednocześnie likwidując cały zarząd zakonu (klasztór warszawski został podporządkowany bezpośrednio biskupowi)⁴³. W 1872 roku zlikwidowano monaster warszawski, co oznaczało koniec działalności bazylianów w Królestwie Polskim⁴⁴. Z inicjatywy ks. Czerkasskiego (będącego wówczas dyrektorem głównym Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych) dokonano także reorganizacji sieci dekanalnej na wzór rosyjski (powiązany ściśle z podziałami administracji państwowej). Zmniejszono liczbę dekanatów z 21 do 12, dostosowując ich granice do kordonów istniejących wówczas powiatów⁴⁵.

Mimo, że Józef Wójcicki nie stwarzał żadnych problemów władzy, wiadomo było, że jako ewentualny kandydat na biskupa nie jest do zaakceptowania przez papieża i budzi poważny sprzeciw dużej części duchowieństwa. Jego osoba była przez ogół księży i wiernych wręcz ignorowana. Stąd decyzja o powołaniu na stolicę biskupią w Chełmie ks. Michała Kuziemskiego, prałata kapituły lwowskiej, wikariusza generalnego i oficjała unickiej diecezji lwowskiej. Kuziemski dał się poznać w Galicji jako bardzo aktywny działacz rodzącego się ruchu ukraińskiego, niechętnie usposobiony do kulturowych oddziaływań polskich⁴⁶ (jednocześnie wokół jego powołania toczyła się szersza gra dyplomatyczna między Stolicą Apostolską a Petersburgiem, z udziałem nuncjatury w Wiedniu⁴⁷).

Papież Pius IX swym breve „Apostolatus officium” z 22 czerwca 1868 roku przeznaczył go na biskupa chełmskiego⁴⁸. Dnia 25 sierpnia odbyła się konsekracja Kuziemskiego, po której objął on rządy w diecezji. Początkowo był tam witany bardzo entuzjastycznie jako gwarant spuścizny unickiej. Rychło jednak, z racji na swe niezrozumienie miejscowych uwarunkowań historyczno-etnicznych, zraził sobie większość wiernych i kleru. Z jednej strony był niechętny wszelkim wpływom polskim i łańskim w obrzędowości Kościoła unickiego, z drugiej zaś nie akceptował

⁴² E. Niebelski, *Ksiądz Jan Kaliński*, s. 74-76.

⁴³ P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm*, s. 30-32; D. Wereda, *Kasata klasztoru bazylianów w Białej Podlaskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 2020, t. 68, z. 2, s. 109-123.

⁴⁴ W. Kołbuk, *Bazylianie*, s. 168-169; I. Патрило, Холмська, s. 297-300.

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 199.

⁴⁶ J. Kania, *Ksiądz Michał Kuziemski jako działacz w instytucjach ruskiego ruchu narodowego w roku 1848*, w: *Religie. Edukacja. Kultura. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin 2002, s. 663-673; Ks. M. K. Koperski, *Listy księdza biskupa Michała Kuziemskiego. Źródła do poznania historii greckokatolickiej diecezji chełmskiej w latach 1868-1871*, cz. 1, „Rocznik Przemyski”, 2020, z. 1, s. 107-108.

⁴⁷ Ks. A. Boudou T.J., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 2, 1848-1883, Kraków 1930, s. 481-483.

⁴⁸ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, vol. 2, nr 960, s. 426.

żądań strony rosyjskiej w kwestii wyeliminowania różnic między unią i prawosławiem, z czego wynikały ciągłe napięcia w relacjach z władzą⁴⁹.

Biskup Kuziemski sprawował swą posługę w najtrudniejszym momencie dziejowym diecezji chełmskiej. Nie potrafił jednak podolać związanym z tym wymaganiom. Z nieznanych przyczyn złożył na ręce cara Aleksandra II rezygnację w styczniu 1871 roku i po otrzymaniu od niego zgody w dwa miesiące później w niekanoniczny sposób opuścił swą diecezję i wyjechał do Lwowa⁵⁰.

Krok ten, bezprecedensowy w historii Cerkwi unickiej, wywołał szereg reperkusji, z których najbardziej niekorzystną było otwarcie drogi do chełmskiej stolicy biskupiej pochodzącemu z Galicji rosyjskiemu protegowanemu, ks. Marcelemu Popielowi. Został on jednoznacznie określony w liście papieża Piusa IX do wiernych unitów w Królestwie Polskim jako „pseudoadministrator”⁵¹. Tu zaznaczyć należy, iż w latach 60. i 70. XIX wieku miał miejsce – z inicjatywy rosyjskiej – napływ do diecezji chełmskiej filorosyjsko i proprawosławnie nastawionych kapłanów greckokatolickich z Galicji (około 100 osób). W założeniu władz stanowić oni mieli narzędzie tak do ostatecznej likwidacji unii, jak i późniejszego rozwoju prawosławia⁵².

Już w swym pierwszym okólniku Popiel złożył swoiste „credo”, pisząc: „Obejmuję służbę [...] i jestem gotów do poświęcenia mych sił fizycznych i moralnych na ołtarzu Kościoła i naszej kochanej ojczyzny. Silny wiarą i ufając opatrności Bożej, zwracam gorące modły [...] bym umiał ożywić i umocnić wiarę wśród owczarni, powierzonej mym staraniom, bym umiał umocnić jej przywiązanie do obrządku wschodniego i do narodowości ruskiej, ożywić jej prawdziwą miłość dla cara, który obsypał diecezję chełmską tak licznymi dobrodziejstwami, jej wdzięczność dla ojczyzny rosyjskiej i jej posłuszeństwa dla władz prawowitych”⁵³. Pierwsze lata swojej działalności nowy administrator poświęcił na rugowanie rzekomych i prawdziwych wpływów zewnętrznych na liturgię unicką. W czerwcu 1872 roku wobec narasta-

⁴⁹ W. Kolbuk, *Kontrowersje wokół ocen działalności Michała Kuziemskiego jako chełmskiego biskupa unickiego (1868-1871)*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 214-219; S. Wiech, *Walka o dusze czy narodowość?*, s. 277-278; A. Bożyk, *Ukraińcy a sprawa rewindykacji narodowej Katakutów na Lubelszczyźnie podczas I i II wojny światowej*, „Facta Simonidis”, 2013, nr 1, s. 193-194; Ks. M. K. Koperski, *Listy księdza biskupa Michała Kuziemskiego*, s. 108-111.

⁵⁰ P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm*, s. 65-73; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 100, 112; T. Krawczak, *Likwidacja Unii w Królestwie Polskim*, w: *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*, t. 1, Unici Podlascy, Siedlce 1996, s. 22-29.

⁵¹ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, vol. 2, nr 981, s. 438-440, Rzym, 13 maja 1874.

⁵² W. Kolbuk, *Duchowieństwo greckokatolickie wobec likwidacji unii w diecezji chełmskiej*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1984, nr 4, s. 65-75; A. Krochmal, *Prawosławne duchowieństwo diecezji chełmsko-warszawskiej pochodzące z Galicji (1875-1905)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, 1989, t. 6, s. 37-48; O. Сухий, *Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті*, Львів 2003, s. 389-394; W. Osadczy, *Święta Rus'. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 209-219. Zob. także analizę motywacji jednego z takich księży-Galicjan: M. S. Jasiński, *Działalność pedagogiczno-duszpasterska księdza Łukasza Cybika w Galicji i Królestwie Polskim*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, 2021, z. 2, s. 336-339.

⁵³ Cyt. za: Ks. A. Boudou T.J., *Stolica Święta a Rosja*, s. 505-506.

jącego niezadowolenia miejscowej ludności powołano z polecenia cara Aleksandra II w Petersburgu Nadzwyczajny Komitet do spraw Diecezji Chełmskiej, w którego skład weszli: namiestnik Królestwa Teodor Berg, szef żandarmerii Platon Aleksandrowicz Fredericks, gubernator lubelski Michaił Andriejewicz Buckowski, gubernator siedlecki Stiepan Stiepanowicz Gromeka oraz administrator ks. Marceli Popiel. Opracowali oni instrukcję, która wyjaśnić miała wszystkim zainteresowanym, że celem działań władzy jest oczyszczenie obrzędowości Cerkwi unickiej z tychże obcych naleciałości, a nie likwidacja unii. Jesienią tegoż roku Popiel rozesłał okólnik, mocą którego miano wprowadzić w diecezji chełmskiej czysty obrządek prawosławny⁵⁴. Dokument ten ukazał się z datą 2 października 1873 roku i wzbudził powszechne poruszenie oraz opór wśród kleru i ludności, przeradzający później się w rozpaczliwe akty obrony swoich świątyń, i szerzej, swej tożsamości⁵⁵, czego przykładem są krwawe zajścia m.in. w Pratulinie i Drelowie⁵⁶.

Ostatecznie w wyniku wielu aktów prawnych, z których najistotniejszym było rozporządzenie Świętego Synodu Prawosławnego z 11 maja 1875 roku dokonano urzędowego połączenia chełmskich unitów z prawosławiem⁵⁷. W miejsce unickiej diecezji chełmskiej powstała prawosławna diecezja chełmsko-warszawska na czele z arcybiskupem Leontijem, z wikariatem w Chełmie (zwanym jednak lubelskim), którego wikariuszem został były administrator chełmski ks. Popiel. Ostatecznie w 1905 roku powołano do życia prawosławną diecezję chełmską z biskupem Eulogiuszem (Wasilij Gieorgijewskij) jako jej rządcą⁵⁸. Nie zamknęło to jednak problemu, a wręcz przeciwnie – otworzyło nowy, znany jako kwestia chełmska, będąca jednym z zapalnych zagadnień w państwie carów aż do jego upadku⁵⁹.

3. Kościół luterański w inflanckich guberniach Rosji do połowy XIX wieku

Kościół luterański na przyłączonych do imperium inflanckich ziemiach cieszył się stosunkowo dużą autonomią (postrzegany był bowiem przez elity rosyjskie jako

⁵⁴ P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm*, s. 84-85; H. Dylągowa, *Dzieje Unii Brzeskiej*, Warszawa 1996, s. 125.

⁵⁵ J. Lewandowski, *Likwidacja*, s. 235.

⁵⁶ E. Niebelski, *Metrykalne rejestry śmierci męczenników unickich z 1874 roku w prawosławnych (?) księgach pratulińskich*, „*Nasza Przeszłość*”, 2005, t. 103, s. 322-328; A. Gil, *Metryki zgonu ofiar zajęć w Drelowie 6 I 1874 r.*, „*Nasza Przeszłość*”, 2007, t. 108, s. 355-369; tenże, *Wydarzenia w Drelowie 5/17 i 6/18 stycznia 1874 roku w świetle materiałów archiwalnych*, w: *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. ks. J. Wolczański, ks. S. Nabywaniec, bp A. Szala, Lwów-Kraków 2015, s. 257-268.

⁵⁷ P. L. Glinka OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm*, s. 91-95; J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 118-119; S. Wiech, *Walka o dusze czy narodowość?*, s. 289-293; A. Szabaciuk, *Próby przywrócenia Kościoła grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1875-1915*, „*Annales UMCS*”, sectio F, 2010, vol. 65, z. 1, s. 7-15.

⁵⁸ Ф. Коралловъ, *Открытие православной Холмской епархии 8-го сентября 1905 года*, Люблинь 1906, s. 38 i nn.; P. P. Wiczorkiewicz, *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, w: *Historia XIX i XX w. Studia i szkice*, Wrocław 1979, s. 86-98.

⁵⁹ A. Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013, s. 23-65.

zdecydowanie mniej zagrażający imperium niż katolicyzm⁶⁰). Podstawę jego funkcjonowania stanowił uchwalony jeszcze w 1686 roku statut⁶¹ (potwierdzony w traktacie pokojowym z Nystad w 1721 roku), mocą którego Kościół ten posiadał faktyczny monopol wyznaniowy na obszarze byłych posiadłości szwedzkich⁶². W początkach XIX wieku car Aleksander I stał się zwolennikiem idei tolerancji wyznaniowej, co znacząco wpłynęło na pojawienie się tendencji emancypacyjnych wśród ludności nieniemieckiej (łotewskiej i estońskiej) guberni inflanckich. Nie mogło to nie wywołać reakcji miejscowych pastorów luterńskich (praktycznie w całości narodowości niemieckiej), tracących wpływ wśród swojej dotychczasowej pastwy. Do kwestii religijnych dołączyły się sprawy społeczne, bowiem osłabnięciu wpływu Kościoła luterńskiego na wiernych towarzyszył zanik autorytetu lokalnych posiadaczy ziemskich, także w zasadzie tylko Niemców. Przemiany te przygotowały grunt pod późniejsze wydarzenia, skutkujące kryzysem Kościoła luterńskiego i wzrostem wpływów Cerkwi prawosławnej⁶³.

W początku lat 30. XIX wieku nastąpiła zmiana w stosunku władz centralnych w Petersburgu wobec nadbałtyckich Niemców i ich Kościoła. Car Mikołaj I w 1828 roku polecił administracji przygotować dekret mający na celu osłabienie odrębności niemieckojęzycznych elit regionu, co skutkowało ich pełną integracją w rosyjski system państwowy łącznie z poddaniem pełnej kontroli miejscowego luteranizmu. Rezultatem było wydanie w 1832 roku statutu kościelnego (Kirchengesetz), w zasadniczy sposób ograniczającego autonomię Kościołów krajowych (Landeskirchen) na rzecz nowo utworzonego Konsystorza Generalnego, mającego swą siedzibę w Petersburgu. W 1857 roku opublikowane zostało nowe wydanie zbioru praw imperium rosyjskiego, zgodnie z którym Kościół luterński sprowadzony został do rangi „wyznania zagranicznego”, podporządkowanego wyłącznie władzy centralnej i mającego być lojalnym tylko wobec niej⁶⁴.

Napięcia wewnątrz formalnie ponadnarodowej luterńskiej wspólnoty w guberniach inflanckich, połączone z działalnością rosnącej w siłę Cerkwi, przywiodły z początkiem lat 40. XIX wieku do pierwszej fali konwersji miejscowych Łotyszy i Estończyków na prawosławie. W latach 1841-1848 swoją luterńską wiarę porzuciło

⁶⁰ P. W. Werth, *The Tsar's Foreign Faiths. Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford 2014, s. 34.

⁶¹ H. Pihlajamäki, *Conquest and the Law in Swedish Livonia (ca. 1630-1710). A Case of Legal Pluralism in Early Modern Europe*, Leiden-Boston 2017, s. 81-82 [= *The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economics and Cultures*, editors J. V. Sigurdsson et al., vol. 77].

⁶² A. Szabaciuk, *Polityka religijna władz rosyjskich względem Kościoła luterńskiego na terenie dawnych Inflant w latach 1835-1905*, „Res Historica”, t. 27, 2009, s. 81-82.

⁶³ В. М. Кабузан, *Формирование многонационального населения Прибалтики (Эстонии, Латвии, Литвы, Калининградской области России) в XIX-XX вв. (1795-2000 гг.)*, Москва 2009, s. 34; Гр. Фриз, *Религиозная политика Российской империи в Прибалтике*, „Вестник СПбГУ. История”, т. 62, 2017, вып. 4, s. 779-782.

⁶⁴ M. H. Haltzel, *The Baltic Germans*, w: *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, ed. E. C. Thaden, Princeton 1981, s. 121-122; E. C. Thaden with the collaboration of M. Forster Thaden, *Russia's Western Borderlands, 1710-1870*, Princeton 1984, s. 176-177; A. Szabaciuk, *Polityka religijna*, s. 82-83; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 782-783.

według ówczesnych statystyk co najmniej 110 222 osoby, co stanowiło około 17 % całości populacji chłopskiej regionu⁶⁵. Temu ogromnemu osobowemu wzmocnieniu Cerkwi prawosławnej towarzyszyło jednocześnie osłabienie wpływów „Ostziejców” w Petersburgu⁶⁶. W 1844 roku zmarł hrabia Aleksander von Benckendorff, szef tajnej policji, doradca i bliski współpracownik cara Mikołaja I, wielki orędownik wzmocnienia roli Niemców nadbałtyckich w rosyjskim imperium. Rok później zdymisjonowany został wojenny gubernator Rygi (urząd ten istniał w latach 1801-1878) i generał-gubernator guberni inflanckich Karl Magnus Pahlen (pełniący tę funkcję od 15 lat), przedstawiciel starego estlandzkiego rodu rycerskiego. Wyrazem zmiany politycznego nastawienia wielkoruskiej elity imperium wobec „Ostziejców” była udzielona im audiencja u cara Mikołaja I 28 lutego 1846 roku, w trakcie której monarcha bardzo nieprzychylnie odniósł się do ich próśb i postulatów, m.in. w zakresie ówczesnej polityki społecznej i religijnej.

Wydarzenia lat 40. XIX wieku uświadomiły luterzańskiemu klerowi w guberniach inflanckich cesarstwa rosyjskiego konieczność zmian dotychczasowych, jak się okazało, nieskutecznych, metod katechizacji swoich wiernych drogą rzeczywistych reform życia kościelnego. Dążenia władz Kościoła luterńskiego spotkały się z odzwaniem swej dawnej pastwy. Wielu z lotewskich i estońskich konwertytów na prawosławie z czasem wyrażało chęć powrotu do swej tradycyjnej wspólnoty wyznaniowej⁶⁷. Przyczyny takiej decyzji były różne, niemniej jednak na czoło wysuwało się ich kilka: zdecydowanie lepszy poziom luterńskiego szkolnictwa na poziomie podstawowym i średnim, brak odczuwalnych korzyści, także materialnych oraz niewydolność pastoralna Cerkwi. Oczywiście było, iż prawny powrót do wiary ojców dla coraz większej liczby chętnych był niemożliwy. Niemniej jednak wykształciła się wśród nawróconych z luteranizmu ortodoksów postawa manifestująca się całkowitym odseparowaniem od ortodoksyjnej parafii, do której formalnie przynależeli. Nie odwiedzali oni cerkwi, nie przystępowali do sakramentów (zwłaszcza corocznej spowiedzi) i nie wchodzili w żadne relacje z pełniącym tamże posługę kapłanem. Odwiedzali natomiast luterzańskie kościoły, brali udział w nabożeństwach i starali się o możliwość umieszczenia swoich dzieci w szkołach prowadzonych przez pastorów⁶⁸.

4. Aleksander II a Kościół luterński w inflanckich guberniach imperium

Sytuacja Rosji za panowania Aleksandra II skłaniała cara do innego rozłożenia akcentów polityki wewnętrznej. Wpływy Niemców nadbałtyckich w stolicy ulegały powolnemu wzmocnieniu. Uważani byli za lojalnych poddanych, nieulegających popularnej przecież w bliskim sobie środowisku społeczności państw niemieckich propagandzie rewolucyjnej. Sam car Aleksander II podczas swego pobytu w Rydze

⁶⁵ A. Szabaciuk, *Polityka religijna*, s. 84-85; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 787.

⁶⁶ K. Brüggemann, *Imperiale und lokale Loyalitäten im Konflikt: Der Einzug Russlands in die Ostseeprovinzen in den 1840er Jahren*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 2016, 3, s. 321-338.

⁶⁷ Д. Сталюнас, *Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, t. 26, Vilnius 2005, s. 328.

⁶⁸ A. Szabaciuk, *Polityka religijna*, s. 87-88; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 794-795.

w 1856 roku dawał wielokrotnie wyrazy swojej sympatii do tutejszej „ostziejskiej” elity. Nadto część rosyjskich elit dostrzegała konieczność liberalizacji systemu, także na polu wyznaniowym. Oczywiście, w środowisku politycznej elity cesarstwa zauważano też i rosnące wpływy Prus (dążących przecież do zjednoczenia całych Niemiec) w prowincjach nadbałtyckich, ale przeważała opinia o konieczności powściągnięcia działań na rzecz zachowania sojuszu z zachodnim sąsiadem⁶⁹. Taka postawa wywołała reakcję Cerkwi, nie tylko stojącej na gruncie obowiązującego prawa, ale i dążącej do powiększenia swych wpływów i wzmocnienia własnej pozycji kosztem przede wszystkim pozostałych wyznań chrześcijańskich.

W kwietniu 1864 roku monarcha wysłał do guberni inflanckich swego zaufanego, hrabiego Władimira Aleksiejewicza Bobrinskiego, z misją zbadania faktycznego stanu rzeczy. Sporządzone przezeń sprawozdanie rysowało obraz dramatycznie inny od oficjalnego. Według Bobrinskiego ze 140 000 osób wyznania prawosławnego w rzeczywistości najwyżej dziesiąta część była faktycznie wyznająca tę wiarę. Reszta deklarowała chęć powrotu do luteranizmu i – co istotne – w różnym stopniu i w różnych formach faktycznie włączona była w jego życie liturgiczne i społeczne. W odpowiedzi na to Cerkiew przedstawiła własne, zupełnie przeciwległe stanowisko, zgodnie z którym wszyscy formalni ortodoksi są nimi i w rzeczywistości, a ruchy odstępcze wynikały z nacisku niemieckich właścicieli ziemskich i pastorów⁷⁰.

W obliczu tak przeciwstawnych stanowisk obu stron w guberniach nadbałtyckich, a także wobec konieczności uwzględnienia pozycji tak własnej opinii publicznej, jak i swego pruskiego sojusznika (reprezentowanego przez osobę premiera i ministra spraw zagranicznych Ottona von Bismarcka), car Aleksander II przyjął istotne dla sprawy postanowienie. Opierając się na radach generał-gubernatora Piotra Andriejewicza Szuwałowa oraz ministra spraw wewnętrznych Piotra Aleksandrowicza Wałujewa monarcha wydał w 1865 roku tajny dekret zobowiązujący miejscowe władze do zaprzestania dotychczas stosowanej w przypadku mieszanych małżeństw prawosławno-luterańskich praktyki zmuszania przyszłych małżonków do podpisywania deklaracji o ochrzczeniu i wychowaniu przyszłego potomstwa w wierze prawosławnej. Wraz z nowym prawem otrzymywali oni możliwość dokonania wyboru przyszłego wyznania dla swych dzieci⁷¹. Kolejny dekret (z 1874 roku) nakazywał odstąpienie od prowadzenia śledztw wobec pastorów, wypełniających posługę wobec

⁶⁹ E. C. Thaden, *The Russian Government*, w: *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, s. 35-36

⁷⁰ Прот. І. Бѣляевъ, *Судбы православія въ Прибалтійскомъ краѣ. Историко-этнографическій очеркъ*, С.-Петербургъ 1901, s. 141-148; E. C. Thaden, *The Russian Government*, s. 44; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 796-797.

⁷¹ M. H. Haltzel, *The Baltic Germans*, s. 147-148; П. Верт, *Православие, инославие, иноверие. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи*, пер. Н. Мишакова, М. Долбилов, Е. Зуева, П. Верт, Москва 2012, s. 154-158; К. Ante, *Роль министра внутренних дел Российской империи Петра Александровича Валуева (1861-1868) в решении межконфессиональных конфликтов и утверждении идеи свободы совести в Прибалтийских губерниях*, w: *Дzieje biurokracji*, t. 6, red. T. A. Bykova, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016, s. 367-370; C. Gibson, I. Paert, *Apostasy in the Baltic Provinces: Religious and National Indifference in Imperial Russia*, „Past and Present. A Journal of Historical Studies”, vol. 255, issue 1, May 2022, s. 244.

dawnych luteran (bądź ich potomków), obecnie formalnych ortodoksów. Oba akty wydane były w sytuacji, gdy nadal obowiązywało dotychczasowe prawo faworyzujące Cerkiew jako wyznanie panujące⁷². Chwiejna postawa cara wobec nadbałtyckiego luteranizmu wywołała w elicie cesarstwa powszechną dyskusję na temat tzw. „kwestii ostziejskiej”, czyli miejsca bałtyckich Niemców w systemie polityczno-społecznym imperium⁷³. Także Cerkiew przyjęła postawę krytyczną wobec tych konkretnych postanowień monarchy, i to mimo skierowania do diecezji ryskiej dużych nakładów finansowych na jej potrzeby. Taki stan rzeczy trwał do początku lat 80. XIX wieku, kiedy to wraz z rozpoczęciem panowania przez Aleksandra III doszło do znaczącej zmiany polityki narodowościowej i wyznaniowej Petersburga wobec nierosyjskich i nieprawosławnych poddanych (w tym i w guberniach nadbałtyckich)⁷⁴.

Jedną z cech charakteryzujących nowe panowanie było przyjęcie kursu na rozwój wielkoruskiego nacjonalizmu, którego z kolei ważnym elementem było rozszerzanie i wzmacnianie struktur Cerkwi prawosławnej (uważanej za ostoję rosyjskości i samodzierżawia) poza jej dotychczasowym obszarem aktywności – tak terytorialnym, jak wschodnie tereny Królestwa Polskiego, gubernie nadbałtyckie i zachodnie, Kaukaz, Daleka Północ, Powołże oraz Syberia, jak i konfesyjnym, jak staroobrzędowcy czy tzw. „sektanci” (m.in. baptyści, herrnhuci, sztundyści czy adwentyści⁷⁵). Istotną częścią tej nowej ideologii było działanie na rzecz usuwania wszelkich wpływów zachodnioeuropejskich w rodzimej kulturze i powrót do „prawdziwej rosyjskości”⁷⁶.

W guberniach inflanckich zmiana sytuacji objawiała się w dwojaki sposób – poprzez wspieranie Cerkwi prawosławnej w każdej możliwej dziedzinie oraz drogą poddania pełnej kontroli miejscowego Kościoła luteranckiego w celu niwelacji jego wpływów, a w perspektywie, likwidacji jako czynnika obcego państwu i jego wiodącego substratu – wielkoruskości⁷⁷. Monarcha już podczas koronacji (1883) dał wyraz

⁷² Według Edwarda C. Thadena dzięki liberalnej polityce Aleksandra II w guberniach nadbałtyckich w latach 60. i 70. XIX wieku do luteranizmu wróciło od 30 000 do 40 000 lotewskich i estońskich chłopów, co stanowiło około czwartej części wszystkich prawosławnych włościan w tym regionie. E. C. Thaden, *The Russian Government*, s. 45.

⁷³ Г. Виграбъ, *Прибалтійскіе нѣмцы. Ихъ отношеніе къ русској государственности и къ коренному населенію края въ прошломъ и настоящемъ*, Юрьевъ 1916, s. 75-111; A. Szabaciuk, *Polityka religijna*, s. 89; Н. С. Андреева, *Русское общество Прибалтийскихъ губерній в начале XX века: правительственный взгляд*, w: *Власть, общество и реформы в России в XIX – начале XX в.: исследования, историография, источники*, отв. ред. А. Н. Цамутали, Санкт-Петербург 2009, s. 169-178; K. Brüggemann, *Defending the Empire in the Baltic Provinces: Russian Nationalist Visions in the Aftermath of the First Russian Revolution*, w: *The Tsar, The Empire, and The Nation. Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905-1915*, edited by D. Staliūnas and Y. Aoshima, Budapest-New York 2021 [= *Historical Studies in Eastern Europe and Eurasia*, vol. V, series editors A. Miller, A. Rieber, M. Siefert], s. 332-338.

⁷⁴ A. Polunov, *Russia in the Nineteenth Century. Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*, edited by T. C. Owen and L. G. Zakharova, translated by M. S. Shatz, Armonk-London 2005, s. 182-184; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 797-798.

⁷⁵ В. И. Мусаев, *Межконфессиональные отношения в Прибалтике в конце XIX – начале XX вв., „Международные Отношения и Диалог Культуры”*, 2016, № 5, s. 62-66.

⁷⁶ Свящ. Ф. Титовъ, *Императоръ Александръ III и русская Православная Церковь въ его время*, Киевъ 1902, s. 2-3.

⁷⁷ И. Пярт, *Прерванный эксперимент? Политика правительства Александра III в Прибалтийскихъ губерниях*, „Родина”, 2015, 2, s. 78-80.

niechęci do swych niemieckich poddanych w guberniach nadbałtyckich, nie potwierdzając ich dzielnicowych przywilejów⁷⁸. W lipcu 1885 roku Aleksander III wydał dekret anulujący tajną decyzję swego ojca z 1865 roku co do wychowywania dzieci z mieszanych, prawosławno-luterńskich małżeństw (mocą której około 16 000 dzieci zostało ochrzczonych w Kościele luterńskim). Wzmocnił się nacisk władz na tzw. „уклоняющихся”, czyli tych, którzy skłaniali się ku luteranizmowi (według Świętego Synodu było ich w 1886 roku 18 816 osób, strona luterńska oceniała ich liczbę na 35 165 osób)⁷⁹. Dozwolił także (wbrew dekretowi z 1874 roku) na prowadzenie śledztw wobec pastorów, co w praktyce sprowadziło się do ich prześladowania i nękania ciągłym procesami, kończącymi się okresowym odsunięciem od sprawowania posług duchownych, pobytem w więzieniu bądź zesłaniem poza granice guberni. Kościół luterński poddany został częściowej kontroli Cerkwi prawosławnej a szkoły

⁷⁸ П. Верт, *Православие, инославие, иноверие*, s. 158.

⁷⁹ Jak dotkliwie dla Cerkwi było postanowienie cara Aleksandra II o zaniechaniu uzyskania pisemnych deklaracji przedmażeńskich co do wychowywania przyszłego potomstwa w wierze prawosławnej świadczą dane statystyczne, uzyskane w trakcie tzw. „rewizji” senatora Nikołaja Awksientiejewicza Manaseina, przeprowadzonej w guberniach liwlandzkiej i kurlandzkiej w latach 1882-1883. W notatce pochodzącej z 1883 roku, przedstawionej Manseinowi, kwestię tę ukazano w następujący sposób: „Хорошо рассчитанные лютеранскими властями гибельные последствия для православия от отмены предбрачных подписок явились неизбежными: отпадение православных эстов и латышей в лютеранство, почти общее крещение от смешанных и даже православных браков в лютеранство. Вот приблизительные цифры, – эти ясные надгробные памятники утраты возрастных детей для православной церкви с 1850 г., к которому открыта большая часть приходов, по 1882 г., которым оканчиваются добытые сведения: В 1850 г. значилось православных обоого пола – 146 183. Из них: не исполнивших христианского долга по опущению – 12 773, – по малолетству – 25 228, крещено детей в православие – 6 635. В 1882 г. всего православного населения значилось – 191 545. Из них: по опущению не исполнили христианского долга – 41 184, по малолетству – 22 428, крещено детей в православие – 5 114. Поэтому в 33 года, при возрастании числа православного населения на 45 342 детей ниже семилетнего возраста уменьшилось на 2 800, а родившихся и крещенных в православие уменьшилось 1 521. В числе 41 184 уклонившихся от исполнения христианского долга и православной церкви в течение 33 лет отдельных соращений было 9 091 и целых семейств с неизвестно их численностью 200. Известных крещений детей в лютеранство свыше 1084. Самое большое число детей, крещенных в православие, в 1863 г. – 7 973. С этих годов число тех и других детей ежегодно понижалось и дошло первых до 22 428 менее на 15 425 и вторых до 5 114 менее на 2859; за все время: с 1865 г. первых детей – в течении 18 лет; вторых – с 1863 г. в течении 20 лет. 1865 год был годом отмены предбрачных подписок; 1863 г. предшествовало началу движения православных эстов и латышей в лютеранство, возникшего в 1864 году. По таким соображениям ежегодная гибель для православной церкви детей до семилетнего возраста выражается приблизительно в 2193 лица и детей крещенных в лютеранство от чисто православных и смешанных браков в 402 младенца. В некоторых приходах не бывает вовсе детей, крещенных в православной церкви, и таким приходам угрожает вымирание и закрытие. Это последствия от прекращения предбрачной подписки при смешанных браках и имелось ввиду, когда складывался остроумный приговор, что в этой отмене предбрачных подписок „православие нашло себе могилу”. Конечно, это оправдывается при всех других условиях, враждебных православию в крае и под влиянием соблазна более видным и более выгодным положением лютеран в крае сравнительно с положением православных: первые являются людьми в привилегированном положении и примаыкают к господствующему сословию в Крае”. *Записка о состоянии православной церкви, представленная сенатору Манасеину [1883], в: Л. В. Дубьева, Ревизия сенатора Н. А. Манасеина в Прибалтийских губерниях в отражении современных ей архивных документов (1882-1883), „Русский Сборник. Исследования по истории России”, 19, Москва 2016, s. 359-360.*

przezeń prowadzone włączono pod nadzór Ministerstwa Oświaty. Dotknęły go też i inne szykany, m.in. eliminowano z jego nauczania język niemiecki, a księgi metrykalne nakazano prowadzić w języku rosyjskim⁸⁰.

Działania wobec Kościoła luteranckiego w guberniach nadbałtyckich wpiły się w proces, nazwany przez Paula W. Wertha „Marszem prawosławia na Zachód”. Pod pojęciem tym kryły się masowe konwersje na ortodoksję, zapoczątkowane wraz z upadkiem państwa polsko-litewskiego, a dokonywane przy wydatnej pomocy aparatu państwowego, zazwyczaj z wykorzystaniem instytucjonalnej przemocy lub innych form nacisku. W latach 1794-1875 przymusowe nawracanie na prawosławie w zachodniej części cesarstwa rosyjskiego (wraz z Królestwem Polskim) objęły według tegoż badacza około 3 535 000 osób, z tego 3 350 000 katolików obrządku wschodniego (greckich katolików), 75 000 katolików obrządku zachodniego (rzymskich katolików) oraz 110 000 luteran⁸¹.

Działalność rusyfikacyjna w guberniach inflanckich przyniosła swój wymierny skutek w postaci znaczącej rozbudowy struktur Cerkwi prawosławnej oraz zwiększenia zasięgu kultury rosyjskiej przede wszystkim wśród ich lotewskich i estońskich mieszkańców. Jednocześnie jednak wywołała gwałtowny sprzeciw nadbałtyckich Niemców, a przede wszystkim umiędzynarodowiła ich sprawę w ówczesnej Europie oraz – poprzez działalność wychodźstwa z inflanckich guberni Rosji na terenie Rzeszy – zradycalizowała nastroje antycarskie w samych Niemczech⁸². Cena, jaką zapłaciło rosyjskie imperium za pozorne zdobycze agresywnej polityki antyluteranckiej była wysoka. Nie doszło do zasadniczej zmiany sytuacji religijnej regionu, w którym luteranizm (a we wschodniej Kurlandii i katolicyzm) nie tylko pozostał konfesją wiodącą, ale i – w porównaniu z prawosławiem – atrakcyjną cywilizacyjnie

⁸⁰ A. Szabaciuk, *Polityka religijna*, s. 90-91; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 798-799; P. W. Werth, *The Tsar's Foreign Faiths*, s. 173; А. Полунов, *Победоносцев. Русский Торквемада*, Москва 2017, s. 233-237; Протоиерей А. Бергаш, Князь С. В. Шаховской и церковно-государственные отношения в Эстляндии при императоре Александре III, „Богословский сборник Тамбовской духовной семинарии”, 2020, № 4, s. 113.

⁸¹ P. W. Werth, 1837. *Russia's Quiet Revolution*, Oxford 2021, s. 145-160, tenże, *The Tsar's Foreign Faiths*, s. 77 (tabela 8.: Mass Conversion to Orthodoxy, 1700-1900). W swojej pracy Fiodor Titow podkreślał to zainteresowanie cara, pisząc: „Императоръ Александръ III обратилъ особенное внимание на положение православной церкви въ окраинныхъ областяхъ русскаго государства, напр. въ Прибалтійскомъ и Привислянскомъ краѣ, въ Финляндіи и на Кавказѣ”. Свящ. Ф. Титовъ, *Императоръ Александръ III*, s. 9.

⁸² W latach panowania Aleksandra III na „ostziejskim” obszarze imperium carskiego znacząco wzrosła liczba publikacji naukowych i popularnonaukowych oraz publicystycznych, w niezwykle przychylnym świetle ukazujących niemiecką obecność nad wschodnim Bałtykiem. Także w samych Niemczech aktywna była grupa emigrantów z prowincji nadbałtyckich imperium rosyjskiego, którzy prowadzili podobną w charakterze działalność. Obie te gałęzie aktywności „ostziejskiej” miały znaczący wpływ na opinię publiczną zarówno w samej Rzeszy, jak i w innych państwach zachodniej Europy oraz w Stanach Zjednoczonych. Strona rosyjska nie tylko nie potrafiła przeciwdziałać temu wpływowi poza swoimi granicami, ale i na terenie imperium nie była zdolna do dania mu odporu na odpowiednim poziomie intelektualnym. А. І. Дзярновіч, „Остзейскае пытанне”: палеміка паміж расійскай і нямецкай публіцыстыкамі адносна гістарычнага лёсу балтыйскіх правінцый у другой палове XIX ст., w: *Актуальныя праблемы історыі і культуры. Сборник навучных статей*, вып. 1, *Европа: актуальныя праблемы этнокультуры*, Минск 2018, s. 34-36.

(katolicka w dużej mierze Łatgalia administracyjnie należała do guberni witebskiej). Ogromną rolę odgrywał tu uniwersytet w Dorpacie (Kaiserliche Universität zu Dorpat), a zwłaszcza jego wydział teologiczny. Postrzegany był powszechnie jako twierdza bałtyckiej niemieczyny, wiernej tradycji luterańskiej jako głównego nośnika cech kulturowych (pełnił taką rolę nawet po całkowitym zrusyfikowaniu uniwersytetu)⁸³. Mimo wszystko więc niemieckie elity utrzymały więc swą wiodącą rolę, nadto jako nowy czynnik pojawił się i umocnił łotewski i estoński ruch narodowy, o wydźwięku tak antyniemieckim, jak i antyrosyjskim⁸⁴ (jedyne, co pozostało dziedzictwem działań rusyfikacyjnych w guberniach nadbałtyckich tego okresu, to ich unifikacja gospodarcza w resztą imperium, co zresztą miało swoje reperkusje w postaci gwałtownych przemian demograficznych i społecznych⁸⁵).

Car Aleksander III uznał klęskę swej polityki wobec Kościoła luterańskiego, chociaż nie wyciągnął z niej praktycznych wniosków. Jego następca, Mikołaj II, zmuszony został do zasadniczych przemian w kwestii polityki religijnej w imperium w o wiele większym zakresie, niż rozwiązanie lokalnego problemu luterańskiego w guberniach nadbałtyckich. Monarcha wydał w kwietniu 1905 roku edykt tolerancyjny w kwestii wolności sumienia, dający poddanym imperium m.in. prawo do powrotu do wyznawanej wcześniej religii⁸⁶. Na jego mocy według oficjalnych danych w latach 1905-1908 w guberniach inflanckich do luteranizmu powróciło 12 068 osób (w całym cesarstwie były to 14 527 osoby)⁸⁷.

Wbrew nadziejom miejscowej niemieckiej luterańskiej elity powrotu do „religii przodków” nie były jednakże tak masowe, jak się ona spodziewała. Jak się bo-

⁸³ E. C. Thaden, *The Russian Government*, s. 58-59; В. И. Мусаев, *Межконфессиональные отношения*, s. 51-52.

⁸⁴ С. Г. Исаков, *Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов*, Тарту 1961, s. 6-7; Гр. Фриз, *Религиозная политика*, s. 799-800.

⁸⁵ E. C. Thaden, *The Russian Government*, s. 55-56.

⁸⁶ А. А. Сафонов, *Указ 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» в контексте формирования института свободы совести в законодательстве Российской Империи*, в: *Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце: зборнік навуковых прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І. А. Юхо*, рэд. С. А. Балашэнка et al., Мінск 2012, s. 337-343; A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”, s. 67-68.

⁸⁷ С. А. Лукьянов, *Взаимодействие Департамента полиции и Департамента духовных дел МВД российской империи по обеспечению надзора за религиозными сектами после вероисповедной реформы начала XX в.*, „Проблемы экономики и юридической практики”, 2015, № 3, s. 10. Z kolei według danych za lata 1905-1910 liczba tych, które oficjalnie odeszły z Cerkwi prawosławnej do Kościoła luterańskiego na obszarze trzech guberni nadbałtyckich osiągnęła wielkość 11 117 osób (równolegle do Kościoła katolickiego wróciło 291 osób). В. И. Мусаев, *Либерализация религиозной политики в Российской империи в 1904-1905 гг. и ее последствия для Рижской и Финляндской православных епархий*, „Христианское чтение. Научный журнал Санкт-Петербургской Духовной Академии Русской Православной Церкви”, 2023, № 2, s. 303-304. Podobne dane, pochodzące z zasobów Dumy Państwowej (Созыв III, Сессия 5, 1911-1912 гг.) opublikowała Aleksandra Dorskaja. Według nich z kolei w okresie od 17 kwietnia 1905 roku do 1 stycznia 1909 roku (starego stylu) z prawosławia do luteranizmu powróciło 5 387 mężczyzn i 6 643 kobiety (razem 12 030 osób). А. А. Дорская, *Свобода совести в России: судьба законопроектов начала XX века. Монография*, Санкт-Петербург 2001, s. 126. Zestawienia te nie są do końca precyzyjne, bowiem niekiedy podawana była liczba wszystkich konwertytów, niekiedy zaś tylko osób dorosłych spośród nich. Ponadto władze świeckie miały świadomość, iż Cerkiew zaniżała – z różnych zresztą powodów – liczbę utraconych wiernych.

wiem okazało, ważniejsze dla prawosławnych Łotyszy i Estończyków były napięcia na tle narodowościowym, skutkujące konfliktem z bałtyckimi Niemcami, niż spory i kontrowersje religijne⁸⁸.

Zakończenie

Polityka cara Aleksandra II wobec Cerkwi unickiej w Królestwie Polskim oraz Kościoła luterańskiego w inflanckich guberniach Cesarstwa pozornie była zdecydowanie różna. Katolicka wspólnota obrządku wschodniego w Królestwie (zwanym wraz z intensyfikacją rusyfikacji „Krajem Nadwiślańskim”), skazana została na włączenie w struktury obcej sobie instytucji wyznaniowej. Skutkować to miało zanikiem jej dotychczasowej tożsamości konfesyjnej i narodowej (nieistotne tu, czy polskiej, czy ruskiej-rusińskiej) oraz przyjęciem nowej – rosyjsko-prawosławnej. Administracja carska robiła wszystko to, co dozwolone i niedozwolone, by swój cel osiągnąć. Monarcha nie tylko doskonale wiedział, co dzieje się w chełmskiej diecezji unickiej, ale też plany te w pełni popierał, aż do ich całkowitego urzeczywistnienia. „Odwiecznie rosyjska Chełmszczyzna” była polem do realizacji polityki, wypracowanej w innych regionach imperium i w stosunku do innych narodów i wspólnot religijnych, dalekich od religii panującej. Jej ostatecznym celem było oderwanie wschodnich części guberni lubelskiej i siedleckiej od Królestwa Polskiego i włączenie ich – w postaci guberni chełmskiej – w granice Cesarstwa. Jakie byłyby dalsze kroki: ostateczna rusyfikacja większych miast i wiodących gospodarczo obszarów, na wzór ziem ukraińskich czy białoruskich?

Pozornie inaczej było w trzech guberniach inflanckich: estlandzkiej, liwowskiej i kurlandzkiej. Car – mimo wymogów prawa, zwłaszcza w kwestiach wychowania dzieci i młodzieży w małżeństwach mieszanych, prawosławno-luterańskich czy roli pastorów – starał się nie wpływać zbyt brutalnie na miejscowe środowiska luterańskie, zwłaszcza wywodzące się z bałtyckich Niemców – „Ostziejców”. Doceniał on ich wagę w imperium – oddanie dynastii Romanowów, pracę w administracji imperialnej czy też wpływy kulturowe. Jak świadczy wielu ówczesnych obserwatorów życia dworu, monarcha wielokrotnie i na wiele sposobów okazywał sympatię nadbałtyckim Niemcom. Jednakże równolegle prowadzona była akcja misyjna wśród ludności estońskiej i łotewskiej, budowane były nowe i nowe struktury Cerkwi prawosławnej, co skutkowało powolną, ale stabilną zmianą obrazu etnicznego tych trzech guberni.

Więź Cerkwi prawosławnej ze swą moskiewską Cerkwią-matką na obszarze dawnej chełmskiej diecezji unickiej po 1915 roku została w praktyce bardzo osłabiona, a momentami niemal całkowicie zerwana. Okres niemieckiej okupacji w latach 1939-1944 spowodował, że Cerkiew przybrała znaczący ukraiński (i po części białoruski) sztafaż narodowy. Obecnie na tym obszarze Cerkiew prawosławna jest wyznaniem wybitnie mniejszościowym, gdzie mieszą się różne oddziaływania, zarówno z Moskwy czy Aten, jak i z Kijowa.

⁸⁸ P. W. Werth, *The Tsar's Foreign Faiths*, s. 209-210.

We wschodnich regionach Estonii i – zwłaszcza – Łotwy rosyjsko-prawosławne wpływy są do dzisiaj znaczące i – jak można zaobserwować – ciągle rosną. Nie ma dla nich jakiegś alternatywy, a próby władz obu państw, by proces ten powstrzymać, spełzają na niczym.

Aleksander II poprzez swoją politykę wyznaniową nie tylko przyczynił się do znaczących zmian na obszarze działania Cerkwi unickiej w Królestwie Polskim i Kościoła luterńskiego w inflanckich guberniach Rosji, ale też położył podwaliny pod dalsze procesy i zjawiska różnorodnej natury, zachodzące na tych obszarach. Warto zatem – z racji na niekiedy jego wiodącą rolę – pamiętać o nim w kontekście dziejów współczesnego pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i estońsko/łotewsko-rosyjskiego.

REFERENCES-BIBLIOGRAFIA

Archival and printed sources

- Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grekokatolicki, sygn. 199, 604.
Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia, collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 5, 1769-1862, Romae 1955.
Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953), collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 2, 1700-1953, Romae 1954.
Dziennik podróży do Petersburga Filipa Szumborskiego biskupa chełmskiego z roku 1840, wyd. ks. A. Petrani, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1966, t. 13.
 Harasiewicz M., *Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum S. Sede Romana habentis, ritumque graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensemi*, Leopoli 1862.
Lista duchowieństwa dyecezyi chełmskiej obrządku greko-unickiego za rok 1863, Warszawa 1864.
Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, collegit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. 7, 1790-1862, Romae 1957.
Monumenta Ucrainae Historica, зібрав митр. А. Шептицький, видав митр. Йосиф, vol. 8, 1809-1839, Romae 1968.
 „Tygodnik Katolicki”, 1 lutego 1867, nr 5.
Zapiska o sostoianii pravoslavnoi tserkoi, predstavleniia senatoru Manaseinu [1833], [in:] L. V. Dubieva, *Revizia senatora N. A. Manaseina v Pribaltiiskikh guberniakh v otrazhenii sovremennykh iei arkhivnykh dokumentov (1882-1883)*, „Russkii Sbornik. Issledovaniia po istorii Rossii”, 19, Moskva 2016.
Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego, w: *Dziennik Praw*, t. 1, Warszawa 1816.

Studies:

- Andreeva N. S., *Russkoe obshchestvo Pribaltiiskikh gubernii v nachale XX veka: issledovaniia, istoriografiia, istochniki*, otv. red. A. N. Tsamatali, Sank-Peterburg 2009.
 Ante K., *Rol ministra vnutriennykh del Rossiiskoi impierii Pietra Aleksandrovicha Valuieva (1861-1868) v rieshenii mezhkonnfessionalnykh konfliktov i utverzhenii idei svobody sovesti v Pribaltiiskikh guberniakh*, [in:] *Dzieje biurokracji*, t. 6, red. T. A. Bykowa, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016.

- Bertash A. Protoiereii, *Kniaz S. V. Shakhovskoi i tserkovno-gosudarstviennii otnosheniia v Estlandii pri imperatore Aleksandre III*, „Bogoslovskii sbornik Tambovskoi dukhovnoi seminarii”, 2020, № 4.
- Bieliaiev I. Prot., *Sudbi pravoslavia v Pribaltiiskom kraie. Istoriko-etnograficheskii oczerk*, S.-Peterburg 1901.
- Borzova E. S., *Istoriia obrazovaniia kholmnoi gubernii*, „Slavianovedeniie”, 2014, № 5
- Boudou A. Ks. T.J., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 2, 1848-1883, Kraków 1930.
- Bożyk A., *Ukraińcy a sprawa rewindykacji narodowej Katakutów na Lubelszczyźnie podczas I i II wojny światowej*, „Facta Simonidis”, 2013, nr 1.
- Brüggemann K., *Defending the Empire in the Baltic Provinces: Russian Nationalist Visions in the Aftermath of the First Russian Revolution*, w: *The Tsar, The Empire, and The Nation. Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905-1915*, edited by D. Staliūnas and Y. Aoshima, Budapest–New York 2021 [= *Historical Studies in Eastern Europe and Eurasia*, vol. V, series editors A. Miller, A. Rieber, M. Siefert].
- Brüggemann K., *Imperiale und lokale Loyalitäten im Konflikt: Der Einzug Russlands in die Ostseeprovinzen in den 1840er Jahren*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 2016, 3.
- Dorskaia A. A., *Svoboda sovesti v Rossii: sudba zakonoproektov nachala XX veka. Monografia*, Sankt-Peterburg 2001.
- Dylałowa H., *Dzieje Unii Brzeskiej*, Warszawa 1996.
- Dylałowa H., *Likwidacja Unii w Królestwie Polskim w świetle archiwaliów watykańskich*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 1991, t. 34, nr 1-2.
- Dziarnovich A. I., „Ostzijskie pitannie”: *palemika pamizh rasiiskai i niametskaiai publitsistikami adnosna historichnakhia liosu balijskikh pravintsii v drugoi palove XIX st.*, w: *Aktualniie problemi istorii i kultury. Sbornik nauchnikh statei*, vip. 1, *Evropa: aktualniie problemi etnokulturi*, Minsk 2018
- Friz Gr., *Religioznaia polityka Rossiiskoi imperii v Pribaltikie*, „Vestnik SPbGU. Istoriia”, t. 62, 2017, vip. 4.
- Gibson C., Paert I., *Apostasy in the Baltic Provinces: Religious and National Indifference in Imperial Russia*, „Past and Present. A Journal of Historical Studies”, vol. 255, issue 1, May 2022.
- Gil A., *Metryki zgonu ofiar zająć w Drełowie 6 I 1874 r.*, „Nasza Przeszłość”, 2007, t. 108.
- Gil A., *Wydarzenia w Drełowie 5/17 i 6/18 stycznia 1874 roku w świetle materiałów archiwalnych*, [in:] *Super omnia veritas. Księga dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Śliwie w 90. rocznicę urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, red. ks. J. Wolczański, ks. S. Nabywaniec, bp A. Szala, Lwów–Kraków 2015.
- Glinka L. P. OFM, *Diocesi Ucraino-Cattolica di Cholm (Liquidazione ed incorporazione alla Chiesa russo-ortodossa)*, Romae 1975 [= „Analecta OSBM”, Series II, Sectio I, vol. 34].
- Haltzel M. H., *The Baltic Germans*, [in:] *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, ed. E. C. Thaden, Princeton 1981.
- Isakov S. G., *Ostzijskii vopros v russkoi pechati 1860-kh godov*, Tartu 1961.
- Jasiński M. S., *Działalność pedagogiczno-duszpasterska księdza Łukasza Cybika w Galicji i Królestwie Polskim*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, 2021, z. 2.
- Kabuzan V. M., *Formirovaniie mnogonatsionalnogo naseleniia Pribaltiki (Estonii, Latvii, Litvi, Kaliningradskoi oblasti Rosii) v XIX-XX v. (1795-2000 gg.)*, Moskva 2009.
- Kania J., *Ksiądz Michał Kuziemski jako działacz w instytucjach ruskiego ruchu narodowego w roku 1848*, [in:] *Religie. Edukacja. Kultura. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, Lublin 2002.
- Kania J., *Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833*, Lublin 1993.
- Karashevich P., *Ocherk istorii pravoslavnoi tserkvi na Volini*, Sankt-Peterburg 1855.

- Kołbuk A., Kołbuk W., *Próba przejścia przez prawosławie parafii unickich w Kongresówce w latach 1840-1842*, „*Studia Archiwalne*”, 2010, vol. 3.
- Kołbuk W., *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817-1872*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 1983, t. 31, z. 2.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo grekokatolickie wobec likwidacji unii w diecezji chełmskiej*, „*Zeszyty Naukowe KUL*”, 1984, nr 4.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych*, w: *Chrześcijański wschód a kultura polska*, red. R. Łuzny, Lublin 1989.
- Kołbuk W., *Kontrowersje wokół ocen działalności Michała Kuziemskiego jako chełmskiego biskupa unickiego (1868-1871)*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, t. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kwestia chełmska 1839-1918. Między religią a polityką*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*”, 1999, *Studia Religioologica*, z. 32.
- Kołbuk W., *Polityka ekspansji rosyjskiej Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w XIX w.*, „*Czasy Nowożytnie*”, 1999, t. 7.
- Kołbuk W., *Unia kościelna w Królestwie Polskim w XIX w.*, [in:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*, red. S. Stępień, Przemysł 1994.
- Koperski M. K. Ks., *Listy księdza biskupa Michała Kuziemskiego. Źródła do poznania historii grekokatolickiej diecezji chełmskiej w latach 1868-1871*, cz. 1, „*Rocznik Przemyski*”, 2020, z. 1.
- Korallo F., *Otkritiie pravoslavnoi Kholmsoi eparkhii 8-go sentabria 1905 goda*, Liublin 1906.
- Korobowicz A., *Kler grekokounicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, „*Rocznik Lubelski*”, 1966, t. 9.
- Korobowicz A., *Konsystorz generalny chełmskiej diecezji grekokounickiej w Królestwie Polskim*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*”, 2000, t. 5.
- Korobowicz A., *Stosunek władz świeckich do obrządku grekokatolickiego w świetle prawa Królestwa Polskiego (1815-1875)*, „*Annales UMCS*”, sectio F, 1995, nr 20.
- Korobowicz A., *Zmiany w stanowisku prawnym obrządku grekokounickiego w czasie tzw. reform Wielopolskiego*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, 1965, 17.
- Kossowski A., *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851) biskup chełmski unicki*, Lublin 1937
- Krawczak T., *Likwidacja Unii w Królestwie Polskim*, [in:] *Martyrologia Unitów Podlaskich w świetle najnowszych badań naukowych*, t. 1, *Unicy Podlascy*, Siedlce 1996.
- Krochmal A., *Prawosławne duchowieństwo diecezji chełmsko-warszawskiej pochodzące z Galicji (1875-1905)*, „*Rocznik Historyczno-Archiwalny*”, 1989, t. 6.
- Kumor B., *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, [in:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej. Materiały Międzynarodowego Kongresu*. Lublin, 24-26 września 2002 r., red. S. Wilk, Lublin 2003
- Lencyk W., *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I*, Romae–New York 1966.
- Lewandowski J., *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1875*, „*Annales UMCS*”, sectio F, 1966, vol. 21, z. 9.
- Lewandowski J., *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772-1875*, Lublin 1996.
- Liashenko L., *Aleksandr II, ili istoriia trekh odinchestv*, Moskva 2002.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, cz. 2, Warszawa 1906.
- Lukianov C. A., *Vzaimodeistvie Departamenta politssii i Departamenta dukhovnikh del MVD rossiiskoi imperii po obespecheniu nadzora za religioznimi sektami poslie veroisповednoi reformi nachala XX v.*, „*Problemi ekonomiki i iuridicheskoi praktiki*”, 2015, № 3.

- Melentev F. I., *Polaki i ostzeiiskie niemtsi v vospriatii starshikh sinoviei Aleksandra II*, [in:] *Pod skipterom romanovikh. K. 300-letiu provozglasheniia Rossii Imperiei: materiali mezhdunarodnoi naučno-prakticheskoi konferentsii* (g. Kaliningrad, 4 iunia 2021 g.; g. Perm, 14-15 iunia 2021 g.; g. Kazań, 22 iulia 2021 g.), red. A. V. Gromova, S. V. Neganov, Perm 2022.
- Montefiore S. S., *Romanowowie 1613-1918*, przeł. T. Fiedorek, W. Jeżewski, Warszawa 2022.
- Musaiev V. I., *Liberalizatsiia religioznoi polityki v Rossiiskoi imperii v 1904-1905 gg. i ee posledstvia dla Rizhskoi i Finlandskoi pravoslavnikh eparkhii*, „Khristianskoie chtieniie. Nauchnii zhurnal Sankt-Peterburgskoi Dukhovnoi Akademii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi”, 2023, № 2.
- Musaiev V. I., *Mezhkonnessionalniie otnosheniia v Pribaltitkie v kontse XIX – nachale XX vv.*, „Mezhdunarodniie Otnosheniia i Dialog Kultur”, 2016, № 5.
- Niebelski E., *Ksiądz Jan Kaliński – ostatni obrońca Unii na stolicy biskupiej chełmskiej*, „Rocznik Chełmski”, 1995, t. 1.
- Niebelski E., *Metrykalne rejestry śmierci męczenników unickich z 1874 roku w prawosławnych (?) księgach parafialnych*, „Nasza Przeszłość”, 2005, t. 103.
- Nikolaiev V., *Aleksandr Vtoroi – chelovek na prestole. Istoricheskaia biografia*, Mjunksen 1986.
- Nosov B. V., *Nakanune lanvorskogo vosstaniia (1856-1862 gg.)*, [in:] *Mezh dvukh vosstannii. Korolestvo Polskoie i Rossiia v 30.-50.-e godi XIX v.*, red. S. M. Falkovich, Moskva 2016.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Patrilo I., *Kholmśka provintsiiia Rizdva Materi Bozhonii (1810-1864)*, [in:] *Naris istorii Vasilianskoko China Svatokho Iosafata*, Rim 1992.
- Piart I., *Prerovannii eksperyment? Politika pravitelstva Aleksandra III c Pribaliiskikh guberniakh*, „Rodina”, 2015, 2.
- Pihlajamäki H., *Conquest and the Law in Swedish Livonia (ca. 1630-1710). A Case of Legal Pluralism in Early Modern Europe*, Leiden–Boston 2017, s. 81-82 [=The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economics and Cultures, editors J. V. Sigurdsson et al., vol. 77].
- Polunov A., *Pobedonostsev. Russkii Torkvemada*, Moskva 2017.
- Polunov A., *Russia in the Nineteenth Century. Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*, edited by T. C. Owen and L. G. Zakharova, translated by M. S. Shatz, Armonk-London 2005.
- Safonov A. A., *Ukaz 17 aprila 1905 g. „Ob. ukreplenii nachal veroterpimosti” w kontekste formirovaniia instituta svobody sovesti v zakonodatelstve Rossiiskoi Imperii*, [in:] *Historiia i suchasnast: bielaruskaia dziazhaunast va uskhodneuropeiskim tsiivilizatsiinim kontekste: zbornik navukovikh prats, prisiviechanikh 90-khoddziu z dnia naradzheniia profesara I. A. Ulykha*, red. S. A. Balashenka et al., Minsk 2012.
- Sergeev S., *„Khozaeva” protiv „naemnikov”. Russko-nemetskoie protivostoianiiie v imperatorskoi Rossii*, „Voprosi natsionalizma”, 2010, № 3.
- Skarbek J., *Udział duchowieństwa województwa lubelskiego w powstaniu listopadowym*, „Roczniki Humanistyczne”, 1969, t. 17, z. 2.
- Ślaza P. K., *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851), greckokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014.
- Stalinas D., *Rol imperskoi vlasti v protsesse massovogo obrashcheniia katolikov v pravoslavie v 60-e godi XIX stoletia*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, t. 26, Vilnius 2005.
- Sukhii O., *Vid rusofilstva do moskovofilstva. Rosiiskii chynnik u khromadskoi dumtsi ta suspilno-politichnomu zhitti khalitskikh ukrainsiv u XIX stolitti*, Lviv 2003.
- Szabaciuk A., *„Rosyjski Ulster”. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.
- Szabaciuk A., *Polityka religijna władz rosyjskich względem Kościoła luterańskiego na terenie dawnych Inflant w latach 1835-1905*, „Res Historica”, t. 27, 2009.
- Szabaciuk A., *Próby przywrócenia Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1875-1915*, „Annales UMCS”, sectio F, 2010, vol. 65, z. 1.

- Tatishchev S. S., *Imperator Aleksandr II. Ego zhizn i tsarstvovaniie*, t. 1, S.-Peterburg 1903.
- Thaden E. C. with the collaboration of Forster Thaden M., *Russia's Western Borderlands, 1710-1870*, Princeton 1984.
- Thaden E. C., *The Russian Government*, [in:] *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*, ed. E. C. Thaden, Princeton 1981.
- Tikhonov A. K., *Izmenieniie gosudarstvennoi polityki Rossiiskoi imperii v otnoshenii katolikov v sviazi s vosstaniem 1863-1864 gg.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2014, t. 10.
- Titov F. Sviashch., *Imperator Aleksandr II i russkaia Pravoslavnaia Tserkov i v ego vremia*, Kiev 1902.
- Tsipin V. Protoierei, *Istoriia Russkoi pravoslavnoi Tserkvi. Sinodalnii i noveishii periodi (1700-2005)*, Moskva 2010.
- Tsiunchukh R. A. *Kholmiskii vopros v Gosudarstvennoi dumie: katoliki – pravoslavniie – uniati / polaki – russkie – malorosi?*, [in:] *Tavricheskie chtieniia 2013. Aktualniie problemi parlamentarizma: istoriia i sovremenost/ Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia*, ch. 1, Sankt-Peterburg 2014.
- Vernaiev I. I., *Resheniie kholmnskogo voprosa: diskursivniie praktyki v rossiiskoi imperii nachala XX v.*, „Rusin”, 2018, t. 53, vip. 3.
- Vert P., *Pravoslavie, inoslavie, inoverie. Ocherki po istorii religioznogo raznoobrazia*, per. N. Mishakova, M. Dolbilov, E. Zueva, P. Vert, Moskva 2012.
- Vigrab G., *Pribaltiiskie niemtsi. Ikh itnosheniie k russkoi gosudarstvennosti i k korennomu naseleniiu kraia v proshlom i nastoiashchem*, Yuriev 1916.
- Wereda D., *Kasata klasztoru bazylianów w Białej Podlaskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 2020, t. 68, z. 2.
- Werth P. W., *1837. Russia's Quiet Revolution*, Oxford 2021.
- Werth P. W., *The Tsar's Foreign Faiths. Toleration and the Fate of Religious Freedom in Imperial Russia*, Oxford 2014.
- Wiech S., *Walka o dusze czy narodowość? Polityka rosyjska wobec Kościoła greckokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864-1905*, „Nasza Przeszłość”, 1999, t. 92.
- Wieczorkiewicz P. P., *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, [in:] *Historia XIX i XX w. Studia i szkice*, Wrocław 1979.
- Ziółek J., *Kościół greckokatolicki w powstaniach narodowych*, „Rocznik Białkopodlaski”, 2000-2001, t. 8-9.

